

В. М. Гуцул

ТАРАННИЙ БІЙ І «САРМАТСЬКА ПОСАДКА» — КОМЕНТАР ДО ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРА СИМОНЕНКА «САРМАТСКИЕ ВСАДНИКИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ»

У тексті дискутуються техніки бойового застосування списа сарматською кіннотою античної доби, відображені у візуальних джерелах. Автор зробив спробу інтерпретувати «баталістичну сарматську іконографію» за допомогою західноєвропейських фехтувальних трактатів XV—XVI ст. і висловив свої аргументи стосовно можливості / неможливості побутування кінного таранного бою і дворучного хвату списа в арсеналі сарматських мілітарних практик.

Ключові слова: сарматська кіннота, кінний таранний бій, «сарматська посадка», середньовічні фехтувальні трактати.

Книга з однаковим успіхом могла б називатися й «Озброєння сарматів Північного Причорномор'я», оскільки являє собою детальне, якщо не енциклопедичне, дослідження зачіпної і захисної сарматської зброї, а також спорядження верхового коня, базоване в першу чергу на багатому археологічному матеріалі, фахово аналізованому і чітко структурованому автором. Робота написана простим і прозорим, проте енергійним і полемічним стилем, де академічний аргумент часто поєднується з тонкою іронією, що свідчить не тільки про наукову фаховість, але і літературну вправність. Такий виклад тримає читача в постійній напрузі і добре передає як настрої запальних дискусій у сфері сарматських студій, так і колорит сарматської військової культури.

Автор конструє свої інтерпретації військової справи сарматів, однаково вільно орієнтуючись в речових (на яких поставлено основний акцент), текстових та візуальних джерелах, дотичних проблеми. Цей підхід надає роботі яскравого інтердисциплінарного характеру, вона витримана у класичній методологічній

© В. М. ГУЦУЛ, 2021

парадигмі західних зброєзнавчих студій. У нас, на жаль, такі роботи з'являються нечасто.

Праця скомпонована за перевіреним предметно-проблемним принципом — де послідовно, в окремих розділах, аналізується клинкова зброя (мечі та кинджали); древкова зброя (списи та дротики); нейробалістична (луки та стріли); захисна зброя і спорядження верхового коня; завершує основну частину праці «підсумковий» розділ про воєнну справу сарматів Північного Причорномор'я. В кожному розділі автор розбирає дискусійні питання, пов'язані з тим чи іншим сюжетом воєнного минулого сарматів (як от довжина сарматських списів і манера їх використання, способи посадки в сідлі, тощо) і веде полеміку із своїми опонентами у гострій, динамічній манері, що додає інтриги тексту і зацікавлення читачу.

Не буду додатково зупинятися на структурі книжки, оскільки вона є у вільному доступі на персональній сторінці автора в мережі academia.edu, де кожен бажаючий може ознайомитися з нею самостійно.

Робота дає цілісне уявлення про озброєння і воєнну справу сарматських племен Північного Причорномор'я і, поза всяким сумнівом, є капітальним внеском у мілітарні студії античної доби. Прикметно, що текст добре сприймають студенти історичних спеціальностей в якості матеріалу для підготовки семінарських занять, в чому я мав змогу не раз переконатися особисто.

У додатках міститься каталог сарматської зброї, так само поділений за предметним принципом, котрий дає цілісне уявлення про корпус сарматських артефактів озброєння. У розділі каталогу про мечі та кинджали подано лише два технічних параметри артефактів —

ширину клинка і загальну довжину предмета. Тоді як для добре збережених екземплярів цього видається замало; аби скласти заочне уявлення про артефакт, варто було б вказати і вагу предмету, товщину хвостовика і лека біля хрестовини і вістря. Розділ каталогу, присвячений сарматським шоломам, взагалі позбавлений будь яких вимірів, автор обмежився повідомленнями про тип, місце знахідки та бібліографію артефактів. Щиро сподіваюся, що в наступному виданні книги параметри каталогу буде розширено.

Книгу обов'язково потрібно перевидати українською. По-перше, суто з політичних міркувань — добрі тексти вітчизняних авторів вартують того аби виходити друком українською. По-друге, тому, що російськомовне видання, яке вийшло в Києві 2015 р. у видавця О. Філюка, має поліграфічні хиби, котрі б не зайве було виправити. Хаотична верстка, непослідовна пагінація (за 80 сторінкою одразу йде 82, а 81 з'являється аж після кольорової вкладки), незадрукована сторінка 6, повна відсутність нижнього поля у всій верстці, посередня якість друку кольорового ілюстративного матеріалу — поважні приводи для видавця О. Філюка поборотися за підвищення якості своєї продукції.

Проте недоліки форми не перекреслюють цінність змісту рецензованого видання, на сторінках котрого постає барвіста, детальна і науково точна панорама потужної воєнної культури, що побутувала в давні часи на території України.

Для мене як історика, котрий тривалий час займається дослідженням рицарства і рицарської мілітарної технології в середньовічній і ранньомодерній Європі, найбільшу цікавість у рецензованій праці викликали сюжети про так звану «сарматську посадку», способи використання списа в бою — тобто проблеми, котрі тісно пов'язані між собою і мають чимале значення для ширших досліджень кінного бою і застосування холодної зброї верхи.

Як пише про це сам автор: «У літературі існує думка, яка сходить до В. Д. Блаватського, про нібито важливу відміну сарматських вершників, яка зробила їх непереможними — т. зв. сарматську посадку (література див. Перевалов 1999, с. 75—76). З'явився історіографічний міф: головна відміна сарматської важкої кінноти полягала в тому, що вона атакувала зімкнутим шикуванням, а вершники завадали штурмового удару, кинувши поводи і тримаючи спис обома руками з одного боку коня («сарматська посадка»)… Інші складові «сарматської посадки» (ці деталі особливо підкреслювалися) — вершник сидить, повернувшись праворуч і тримає спис двома руками паралельно корпусу коня, поводи кинуті»¹.

За висловом палкого апологета сарматської посадки росіянина С. М. Перевалова, «удар наноситься всією масою вершника й коня на швидкості». В окремому підрозділі роботи автор, базуючись на власних напрацюваннях, гартованих багаторічною полемікою з Переваловим та іншими адептами «сарматської посадки», доводить, що в описаній вище формі така бойова практика не є можливою для ефективного застосування в польових умовах і є історіографічним міфом, створеним в результаті хибної інтерпретації візуальних і текстових джерел античної доби. Попутно автор висловлює скептичне ставлення стосовно вірогідності іконографічних джерел і приходять до категоричних. «Експерименти на натурі й динамічні характеристики такої посадки демонструють, що вона фізично неможлива. Зображення цієї посадки на надгробних пам'ятниках римського часу зумовлені існуванням тоді іконографічного канону «зрушення на глядача»» (Симоненко 2015, с. 333).

На мою думку, дискусія про «сарматську посадку» виходить із твердження про те, що сармати володіли технікою кінного таранного (або, як його ще називає О. В. Симоненко, «штурмового») удару. Тобто були здатні, сидячи верхи (без стремен), фіксувати спис статично і вражати ним цілі на повному скаку за рахунок руху і ваги коня та вершника, а після такого удару залишатися в сідлі і продовжувати бій.

Ризикну викласти свої міркування стосовно цих проблем. Почну із іконографії, де, на думку учасників дискусії про «сарматську посадку», вона зображена. Оскільки фахівці, дебатуючи про бойові техніки двохтисячолітньої давності, у пошуках аргументів для своїх інтерпретацій давніх зображень з подиву гідною відвагою звертаються до мемуарів і трактатів авторства офіцерів регулярних поборових армій XIX—XX ст., військових статутів того ж часу, текстів радянського письменника Шолохова, коментарів циркового артиста А. В. Пагаєва, історичних реконструкторів тощо, то і я, беручись за інтерпретацію зображень сарматських вершників, теж дозволю собі аналогії, що виходять за межі сарматської доби. І звернуся до корпусу джерел, який дотепер є мало відомим українським вченим, проте куди ближчий до проблем ближнього бою із застосуванням холодної зброї, аніж соцреалістична белетристика чи цирковий досвід. Маю на увазі італійські та німецькі фехтувальні трактати XV—XVI ст., більшість з яких відмінно ілюстрована. Їх автори, цитовані нижче, були водночас і авторитетними майстрами і практикуючими бійцями — так, до прикладу, Фіоре ді Лібери регулярно брав участь у смертельних поєдинках «з відточеними мечами без обладунку», у нього вчилися кращі італійські рицарі свого часу. Кондотьєр і фехтмайстер Пьетро Монте увійшов в історію ренесансового мистецтва тим, що вчив

1. Тут і далі переклад з російської О. В. Симоненка.

Леонардо да Вінчі кидати дротики, і був добрим знайомим тогочасних гуманістів, проте закінчив своє життя на полі бою при Аньядело (1508). Тому міркування цих фахівців стосовно бойових мистецтв, викладені на письмі і часто доповнені динамічними, точними в деталях ілюстраціями, вартують не меншої уваги, аніж мемуари кавалеристів індустріальної доби.

Корпус візуальних джерел «сарматського кола», де зображені вершники, що застосовують дворучний хват спису, невеликий. До нього входять розписи пантікапейських склепів, відкриті в ХІХ ст., рельєф Трифона з Танаїсу та срібна посуда із кургану біля с. Косіка. Окремо стоїть загадкова Орлатська пластина, що являє собою кістяну пряжку для ремня, оздоблену батальними та мисливськими сюжетами і датована І—ІІ ст. н. е.

Розписи одного з пантікапейських склепів — Стасівського — подають нам на одній композиції зображення армованих вершників, розвернутих у бік глядача, які їдуть на конях назустріч один одному, тримаючи списи обома руками (лівою рукою ближче до вістря). Логічним, на мою думку, було б припустити, що розписи склепу мають якесь відношення до біографії похованих, можливо, навіть вони стосуються обставин їх загибелі, тоді включення в композицію уражених комбатантів мало б своє пояснення. Але подібні здогади важко довести. Тоді ми мали б справу з поширеним у до-модерному мистецтві прийомом компоновання візуального матеріалу, котрий дозволяв включати до однієї композиції (візуальної нарації) зображення кількох подій, розтягнутих в часі. На іншому розписі зображено одного вершника із списом з піднятим догори вістря, інший комбатант падає з коня, тримаючи в руках зламаний спис. Напрошується висновок, що в обох випадках подано початок сутички і її результат, тоді як сам перебіг збройного зіткнення залишився «за кадром». Формально міркуючи, ці іконографічні джерела дають нам уявлення про конструкцію зброї та способи її утримання, пропорції росту вершника до розміру коня, натякаючи на помірність останнього, але зображення мало що говорять про швидкість (визначальний показник для таранного бою), на якій відбувалися зіткнення, і про конкретні бойові прийоми, там застосовані.

У склепі Ашика були зображені дві групи вершників (одна армована), які рухаються назустріч, між ними митцем поміщено групу повалених коней та армованих вершників, тут маємо справу з подібною до Стасівського склепу зображальною конвенцією, проте нічого певного про бойові практики і озброєння персонажів твердити немає підстав і в цьому випадку, до того ж, автентичні зображення втрачені і відомі лише по копіям ХІХ ст.

Рельєф Трифона з Танаїсу і римський надгробок вершника першої али канінефітів пода-

ють нам зображення вершників, що рухаються на конях зліва направо, повернувшись до глядача торсом і утримуючи спис обома руками (права на дrevку ззаду — ліва попереду) і тут теж марно шукати зображення застосування конкретного бойового прийому.

На всіх без винятку зображеннях коні невеликого зросту. Навряд чи це суто іконографічна конвенція, котра б мала акцентувати увагу глядача на вершнику, а не на коні. Скоріше, тут маємо справу із відображенням реального стану речей — оскільки подібне співвідношення розмірів коня до зросту вершника утримується в європейському мистецтві аж до ХІІ ст. включно. Як пише про це Р. Г. С. Девіс, туземний кінь Північно-Західної Європи, скоріше за все, був не більшим за шотландського поні — не більше 10 долоней (тобто близько 1 м) зросту в холці, усі більші породи повстають в результаті копіткої селекції, до котрої були здатні античні цивілізовані народи — греки та римляни. Аби бажана селекція була можливою, необхідно, перш за все, відокремити кобил від жеребців, аби допускати до спарювання лише тих, які мають необхідні для породи ознаки. *«Для цього як мінімум потрібний парк, огорожений неприступною для жеребців огорожею, яка завжди мусить бути у відмінному стані. З настанням економічних криз така огорожа псується, і небажані для породи жеребці можуть крізь неї проникати... В часи заворушень та війн такі простори нищуються блукальцями, військами, дезертирами та злодіями, і поголів'я породи — чи то викрадене, чи то розполохане — швидко приходить у занепад. Що, без сумніву, сталося під час загибелі Римської імперії. Германські завойовники, заволодівши римськими конями, тримали їх поряд із своїми, яких утримували в натуральний спосіб, не розділяючи жеребців та кобил, тому, попри нечисленні винятки, якість коней падала швидко, у багатьох місцях вони збивалися у дикі табуни і поверталися до своєї природної екзистенції»* (Davis 1987, p. 70 passim).

Виглядає на те, що прихильники сарматської посадки побачили у «сарматській іконографії» куди більше, ніж там зображено. Проте відкидати автентичний візуальний матеріал як однозначно недостовірний, особливо при очевидному дефіциті інших історичних джерел, теж не варто. Як показали експерименти Юнкельмана, дворучний діагональний хват списа може бути застосований на швидких алюрах, тоді як прямий не є можливим до використання, оскільки позбавляє вершника рівноваги при ударі в ціль.

Перед тим, як далі розмірковувати над проблемою «сарматської посадки», зауважу, що базова техніка роботи із списом, призначеним для удару, а не метання, якраз і полягає у використанні дворучного хвату. Рука розміщена ближче до вістря направляє зброю, інша завдає

Рис. 1. Фіоре деї Лібері, «Florius de arte luctandi», fol 2 v, манускрипт, початок XV ст.

удару, причому з однаковим успіхом комбатант може міняти місцеположення рук на деревці. Найкраще лівосторонню стійку з винесеним вперед лівим плечем, ногою та рукою передає Пауль Гектор Майер у латиномовній версії свого трактату «De Arte Athletica», (створеному в середині XVI ст.), хоча за його ілюстрацією і рекомендаціями стоїть давня традиція, котра

серед іншого відображена у його попередників Фіоре деї Лібері та Філіпо Ваді (рис. 1).

Докладна аналогія «сарматської посадки» відтворена у рукописі початку XV ст. латинській версії трактату італійця Фіоре деї Лібері, котра відома під назвою «Florius de arte luctandi» — «Квіми бойового мистецтва» (рис. 1). Зображений зліва вершник, позначений короною майстра на голові, тримає спис горизонтально двома руками (права ззаду на деревці, ліва — спереду) з правого боку. Прийом підписаний так. «Обома руками я міцно тримаю спис посередині. Ти не встигнеш відбити мою атаку і твій кінь загине, отримавши смертельну рану» (Leoni, Mele 2018, р. 86—87). Очевидна різниця у алюрах коней натякає на те, що вершник із списом рухається повільно, натомість вершник з мечем атакує на швидкому алюрі, тому «летальний удар» в голову коня буде завдано не в таранній манері, але випадом. Власне, цей фрагмент трактату Фіоре дає чітке уявлення про варіативність застосування правостороннього дворучного хвату списа верхи. Подібний випад зображено на fol 43 r іншого рукопису цього трактату, що зберігаєть-

Рис. 2. Фіоре деї Лібері, «Fior di Battaglia», fol 43 r, манускрипт, початок XV ст.

ся у музеї Гетті, щоправда, там він завдається однією рукою. «Той, хто із списом б'є коня суперника в голову, а той, хто з мечем, не може відбити удару, оскільки спис рухається за низько» (рис. 2; Leoni, Mele 2017, р. 330).

Це далеко не єдиний спосіб застосування дворучного хвату списа верхи, котрий відомий з фехтувальних трактатів. Гектор Маєр пише так: «Тут те, що ви можете вчинити проти вершника. Виставивши вперед ліву ногу, тримайте спис обома руками з правого боку, направляючи вістря в бік противника і звідси ступіть вперед правою ногою і оберніть вістря до його лиця. Якщо ви є вершником, а противник чинить описане проти вас, тоді зачепіть повід на гак на вашому поясі, виймайте спис із аррету і тримайте його навскіс перед собою обома руками і відбийте удар противника дrevком списа між вашими руками вліво,

а потім вклатіть спис до назад до аррету, а потім наїжджайте на противника на повній швидкості і збивайте його з ніг» (рис. 3; Paulus Hector Mair, fol 269 v).

Тут Маєр вказує і на те, що робити з поводом (зачепити на спеціальний гак на поясі). Як бачимо, перехід від кушування спису для таранного удару до фехтування списом не представляв для вершника нічого складного.

Зустрічається в європейській традиції кінного бою в обладунку і опис та зображення діагонального та дворучного хвату списа, про який пише Юнкельман. Його теж описує Маєр, проте прийом є запозичений із фехтбуху Паулюса Кайля, котрий жив в середині — другій половині XV ст. Маєр пише про прийом так (рис. 4): «Коли ваш противник вклав свій спис до аррету, тоді зачепіть свій повід на нижній гак свого обладунку і візьміть спис обома руками

Рис. 3. Паулюс Гектор Маєр, «Opus Amplissimum de Arte Athletica», манускрипт fol 269 v, 1542 р.

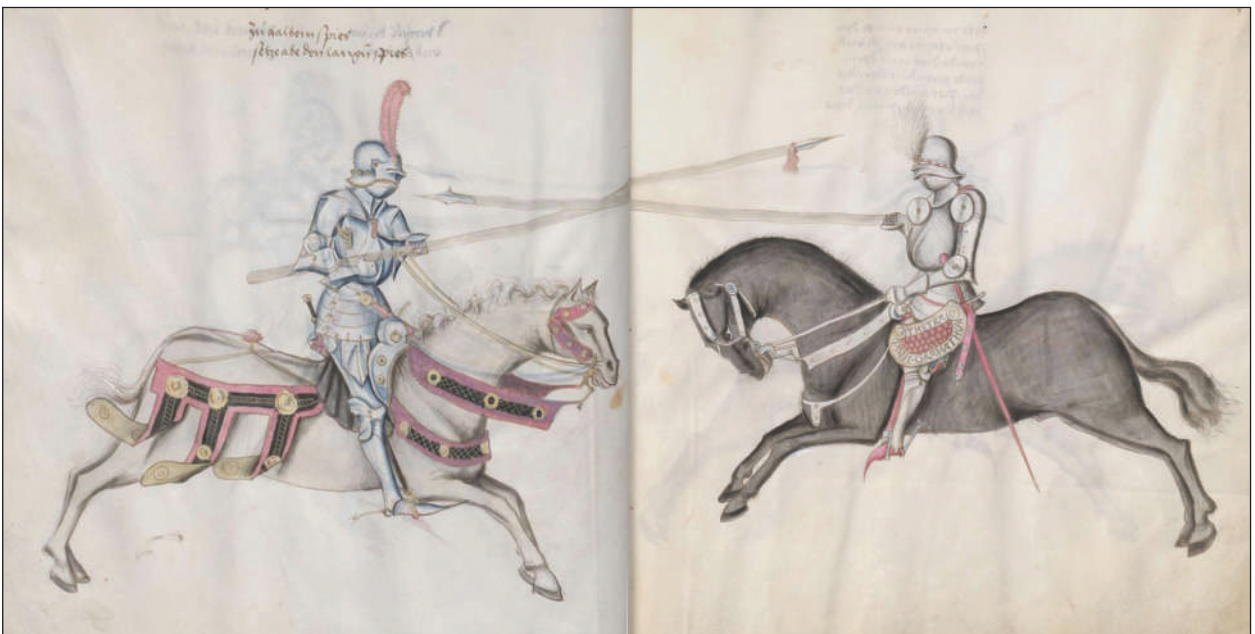

Рис. 4. Паулюс Кайль, «Paulus Kal Fechtbuch», fol 7 v—8 v, манускрипт, біля 1470 р.

навскіс перед собою таким чином аби вістря стирчало догори, а дrevko донизу вправо і відсуньте вістря свого списа набік до правої сторони противника, і якщо ви далі посунете його спис з свого лівого боку на його лівий бік, то уникнете його удару і він буде змушений випустити свій спис. Далі, минаючи противника, міцно тримаючи спис, підніміть його обома руками, направте вістря на противника і ударяйте його в обличчя або під плече. Якщо ж противник нападає на вас в такий спосіб, тоді відбийте його удар правою рукою на бік, тоді він промахнеться» (Paulus Hector Mair, fol 291 v).

Вартує уваги розбіжність у порадах Маера і Паулюса Кайля. Перший радить чіпляти повід на спеціальний гак на обладунку, тоді як у другого рицар тримає лівою рукою водночас і повід і дrevko. Важливо, що жоден із авторів не радить просто кидати повід. Цікаво, що Кай називає дворучний хват списа «короткий спис», тоді як кушований одноручний хват — «довгий спис», це аналогія до німецької термінології фехтування на мечач, де коротким мечем називався дворучний хват меча, за якого другою рукою меч перехоплювали за клинок. Характерною деталлю усіх зображень є помірний зріст бойових коней, що в цьому випадку неможливо пояснити глорифікаторською програмою зображень. Що важливо, в усіх перелічених випадках застосування дворучного хвату списа не йдеться про таранний удар, навпаки, Маер наголошує на тому, що аби завдати таранний удар, необхідно повернути спис до кушування і аррету під праве плече.

Фехтувальні трактати наглядно демонструють нам можливість застосування дворучного хвату списом верхи. При дослідженнях мілітарних практик ці джерела заслуговують якщо не на абсолютну довіру, то щільну увагу. Фехтувальні майстри укладали ілюстровані каталоги відомих їм прийомів з однією ціллю — зміцнити свою репутацію як фахівців і прославити власні імена, котрим відомі «правдиві бойові мистецтва». Тому вони уникали включення до своїх робіт неефективних або неперевічених прийомів, адже в такому випадку наслідки власної творчості для них були б катастрофічними. Фіоре деї Лібері готував до турнірних поєдинків *a outrance* кращих бійців свого часу. Він презентував свій трактат герцогу Мантуї. Філіпо Ваді — герцогу д'Есте, тому питання про рівень відповідальності авторів є риторичним.

Спираючись на дані фехтувальних трактатів, я ризикну такою інтерпретацією вищезгаданих візуальних пам'яток сарматського кола. Там зображено дворучний хват списа для колотого удару чи фехтування. Цей хват найефективніший у пішому бою, проте цілком можливий до застосування верхи. Пьетро Монте був певен того, що бойові прийоми для пішого бою можуть бути застосовані і в кінному, а король

Дуарте наголошував на тому, що кінному бою треба спочатку вчитися на своїх двох. В сідлі удар з дворучної позиції здійснювався суто за рахунок чотирьох факторів, про які писав король Дуарте (щоправда, йому йшлося про хват списа над плечем). «Таким чином ви завдаєте удару завдяки чотирьом силам: першої — руху коня, другої — удару вашої руки, третьої — ваги вашого тіла, четвертої — сили вашої руки, коли ви встромляєте списа глибоко як можете» (Duarte I 2016, p. 128).

Тоді як таранний удар має іншу техніку виконання. Сирійський емір, авантюрист, літератор та досвідчений войовник Усама Ібн Мункиз у спогади про бої з франками-хрестоносцями, в яких брав участь замолоду, вмістив чи не найкращий за лаконічністю та прозорістю опис таранного удару. «Я вважаю, будь-хто, кому доведеться битися списами, повинен притиснути руку із списом і лікоть до свого боку, залишивши коню робити те, що той захоче під час удару. Якщо вершник рухне рукою або випростає її, удар не залишить ні сліду ні навіть подряпини» (Usama Ibn Munqidh 2008, p. 86).

Причому через очевидний брак стремен і сидел з високими луками на цитованих сарматських зображеннях напрошується припущення, що маніпулювати списом можна було скоріше на повільних, аніж швидких аллюрах. На мою думку, удар із застосуванням перш за все м'язової сили комбатанта (про який писав Фіоре) зображено і на посудині з Косіки. Припущення, що саме така техніка зображена на вказаних пам'ятках, реабілітувала б іконографію і не суперечила б практичним експериментам. За таких умов, щоправда, «сарматська посадка» на галопі мусить залишитися в статусі «історіографічного міфу» (про що, власне, йдеться у рецензованій праці).

Заперечуючи реальність «сарматської посадки», О. В. Симоненко визнає існування у сарматів техніки таранного бою як такої. «Єдиним нововведенням, справді принесеним кочовиками сарматського часу в кавалерійську науку, було масове застосування контофорів і ставка в бою на їхню нестримну атаку. А це стало можливим з винаходом сідла нової конструкції» (Симоненко 2015, с. 100).

На думку автора, такий тактичний прийом став можливим через розповсюдження серед сарматів глибокого сідла з високими луками, яке забезпечувало вершнику надійну фіксацію під час зіткнення.

«Проте війна наполегливо вимагала максимальної реалізації можливостей довгого списа, і кочовики знайшли єдине вірне рішення. Так з'явилось нове сідло з глибоким льончиком та високими луками. Навіть без стремен воно забезпечувало вершнику надійну посадку і стійкість при віддачі списа. Час його винаходу з точністю не встановлюється. Однак привертає увагу безсумнівний збіг трьох обставин:

вихід на історичну арену сарматів, наявність на їх зображеннях сидел нової форми та поява катафрактаріїв з їх специфічним прийомом бою: штурмовий удар списами шикуванням важкоозброєних вершників» (Симоненко 2015, с. 300).

«Таранний удар списом з коня, що був у скіфський час надбанням окремих богатирів, став загальнодоступним і ефективним бойовим прийомом цілих підрозділів. Сарматська тактика штурмового удару контофорів чи катафрактаріїв завдячує своєю появою саме цьому — одному з найкращих! — винаходу кочової культури» (Симоненко 2015, с. 324).

Твердження надзвичайно сміливе, оскільки воно повністю заперечує консенсус дослідників західноєвропейського рицарства про впровадження таранного удару франко-норманами у середині XI ст. і його подальшого розповсюдження континентальною Європою паралельно із франко-норманською експансією другої половини — кінця XI ст. (Keen 1980, р. 23—30). Модерні спеціалісти до того ж наголошували, цілком співзвучно із середньовічними історичними джерелами, що, окрім сидел з високими луками (для надійної фіксації вершника) і стремени (для балансу), для таранного бою потрібен був солідний металевий обладунок. Також до цього тактичного прийому надавалися далеко не всі коні, але спеціально виведені, ретельно треновані, а тому надзвичайно коштовні. Ці бойові коні (дестрієри) були рідкістю навіть в золоті часи рицарства — винахідники таранного бою франко-нормани в другій половині XI ст. а пізніше хрестоносці, масово брали таких коней у свої заморські походи, оскільки не сподівалися знайти їх на місці.

Варто пам'ятати, що практична цінність таранного бою кущованим списом (як і будь якого іншого бойового прийому) полягає не в тому, аби комбатант утримався під час його виконання в сидлі або навіть потрапив до обраної цілі, але в тому, аби ефективно вразити противника, часто надійного армованого. Як впливає із рекомендацій короля Дуарте, відомого свого часу практикуючого бійця, для ефективного таранного бою були необхідні обидва компоненти (сідло та стремена), причому сідло повинно було бути особливої конструкції, стремена довгими, а вершник мусив користуватися спеціальною посадкою на прямих ногах. На його думку, найкраще як до турнірної джости, так і для бою чи полювання із застосуванням таранного удару списом, підходять «Брабантські сидла... Це такі сидла які потребують аби ви випрямляли ноги в стременах і децю виставляли їх вперед, сидючи таким чином, аби ваша вага розподілялася рівномірно на три частини, не прикладаючи більшого зусилля ані до впирання ногами в стремена, ані до сидіння в сидлі, ані до впирання в задню луку сидла. Якщо ви хочете триматися в такому сидлі міцно,

ви мусите подовжити стремена так, аби могли випростати у них ноги. Але не треба подовжувати їх задалеко аби не втратити можливість оперувати ногами. Найкраще, як я вже казав, сидіти таким чином, аби ваш розрахунок полягав на тому, щоб розподілити вагу на три частини» (Duarte I 2016, р. 59).

До того вершник потребував неабиякої кваліфікації, котру — як пише король Дуарте в іншому місці свого трактату — «важко набути і легко втратити». А набуття такої кваліфікації і підтримання форми вимагало надійних економічних та політичних механізмів для отримання чималих доходів і підтримання особливого способу життя — власне, феодалізму і рицарської культури.

Питання звідки у сарматів, у котрих, як і у всіх варварів античної доби, табуни перебували на вільному випасі, могли бути такої якості бойові коні і то у кількості достатній для «масового застосування», а також яким чином у їхній культурі могли функціонувати культурні та технологічні явища, що вповні змогли сформуватися лише в добу середньовіччя — залишається відкритим, якщо не риторичним.

Сам автор в іншому місці своєї праці цілком обґрунтовано сумнівається у наявності у сарматів ресурсів для таранної тактики. «Навряд чи в сарматів були підрозділи важкоозброєних вершників-катафрактаріїв, подібні до римських або парфянських. Сарматська панцирна кіннота складалася із знатних і заможних кочовиків — практично всі обладунки знайдені в багатих могилах (те, що більшість їх пограбовано, є зайвим підтвердженням цього). У поєднанні з уточненням Тацита цей факт говорить про доступність засобів бойового захисту лише верхівці сарматського суспільства. Проте аж до Чингізхана військо євразійських кочовиків формувалося за родоплемінним принципом, і родичі на чолі зі своїми вождями становили військові підрозділи. Тому специфіка катафрактаріїв як окремих підрозділів зі своїми завданнями, центральним командуванням, тактикою та іншими атрибутами армійської організації навряд чи була притаманна сарматам. Такого роду кіннота могла з'явитися тільки в арміях розвинених держав з централізованою владою та іншими суспільними механізмами, які можуть забезпечити формування, постачання, навчання та застосування такої специфічної бойової одиниці. Не думаю, що у кочовиків-сарматів були всі ці умови» (Симоненко 2015, с. 332—333).

Напрошується питання: якщо у кочовиків-сарматів не було в наявності цих умов, то яким чином було можливе «масове застосування контофорів і ставка в бою на їх нестримну атаку» і яким чином техніка таранного бою (або штурмової атаки) могла широко побутувати серед сарматських вершників?

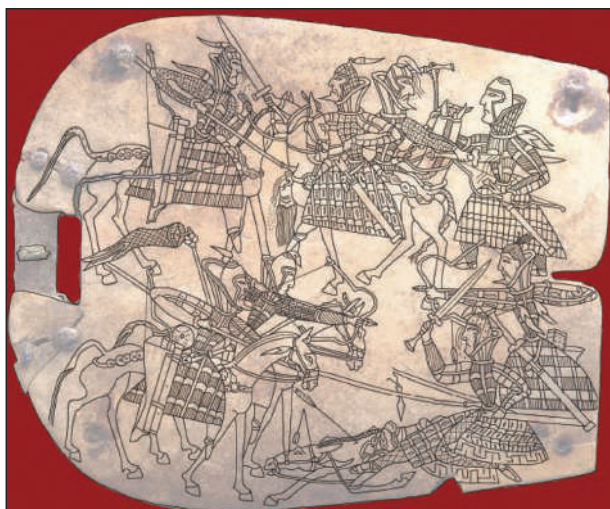

Рис. 5. Орлатська пластина, різьба по кістці, I—II ст. н. е.

Окремо у іконографії сарматського кола стоїть Орлатська пластина, датована I—II ст. н. е. На відміну від попередньо цитованого візуального матеріалу, там зображення колективного збройного зіткнення, що називається в акції, із застосуванням чисельного арсеналу зброї. Положення правої руки одного з комбатантів, озброєного списом, дало підстави декому із дослідників стверджувати побутування техніки таранного бою кушованим списом у середовищі кочових азійських племен.

Перед тим, як перейти до аналізу пам'ятки, зауважу таке. Кушування списа в іконографічних джерелах західного походження починає регулярно з'являтися в середині — останній третині IX ст. Як у бойових, так і не бойових сюжетах (як от похідна колона, ескортування здобичі та полонених, полювання). Тоді як удар кушованим списом вперше зображено (і то тричі) на пам'ятці франко-норманського кола останньої третини XI ст. — гобелені з Байє. Лінн Вайт у своїй відомій роботі оголосив тезу про вирішальний вплив розповсюдження стремен на формування франкської армованої кінноти і як наслідок на генезу рицарства (White 1962, p. 1—32). Відтоді вважалося, що таранний, тобто завданий на повному ході коня удар кушованим, тобто нахиленим горизонтально і нерухомо затиснутим під пахвою списом, (mounted shock combat with couched lance) не можливий без використання стремен. Останнім часом висловлено сумніви у абсолютній ефективності стремен в кінному бою, в тому числі і таранному. Філіп Сіднелл не втримався від того аби присвятити цій дискусії цілий розділ під назвою «Середньовічний рицар» у роботі, яка стосувалася виключно античної кінноти. Там він стверджував що стремена не є настільки необхідними як сідло з високими луками. (Sydnell 2006, p. 315—316).

Як впливає з цитованого вище трактату «Квіти битви», створеного в перших декадах

XV ст. італійським майстром Фіоре деї Лібері, таранний удар був далеко не ексклюзивним способом застосування кушованого списа навіть у добу рицарства. Утримання зброї у цій позиції є чи не єдиним засобом, який уможливило фехтування списом однією рукою — кілька прийомів, виконуваних з такої позиції описані у Фіоре (Leoni & Mele, p. 322—325) та у коментарях середини XV ст. авторства Петера фон Данціга до трактату Йоганнеса Ліхтенауера, фехтмайстра що жив у XIV ст. (von Danzig 2016, s. 126—129). Як впливає з цих текстів, маніпулюючи списом, утримуваним під пахвою горизонтально, можна було відбивати спис або меч противника, а в свою чергу наносити випаді і вчиняти обманні фінти. Характерно, що списи, зображені на мініатюрах у фехтувальному трактаті Фіоре, довжиною близькі до франкських списів каролінгського періоду.

Кушованим списом можна було завдавати шокових ударів, а за умови, що наконечник спису достатньо довгий та відповідним способом заточений, і січних ударів по діагональних траєкторіях. Такий прийом детально описаний в уставі польської кавалерії 1938 р. «Виконати списом замах вправо або вліво, не випускаючи його з під пахви, додаючи до списа усю силу правої руки і тулуба, завдати удару і негайно його повторити але в зворотному напрямку, по тому повернути спис у вихідне положення. Удар древком має застосування в рукопашному бою вершника із противником чисельнішим за одного» (Regulamin... 1938, s. 154). Як такий прийом працює з списами франкських типів — із масивним обосічним наконечником — продемонстрував у власному відео реконструктор Thilo M (Mounted... 2017). Щоправда, Thilo M, наглядно продемонстрував і те, що кушування списа, як і дворучне використання списа, можливо здійснити і без стремен і без сідла взагалі. Проте його демонстрації здійснені в ідеальних «манежних» просторах, з використанням невисоких коней, які рухалися з малою швидкістю, тому про умови, які б хоча б мінімально могли наблизитися до польових не може йти і мови.

Повернемося до Орлатської пластини. Композицію можна умовно поділити горизонтально на дві частини, де зображено по одній батальній сцені з участю двох пар бійців в кожній. Бій запеклий — помітні розрубана голова, стріла в оці, сокира в черепі, та інші похмурі деталі рукопашного зіткнення (рис. 5).

Положення ніг у коней верхньої пари натякають на те, що зіткнення відбувається на повільних швидкостях, хоча достеменно з'ясувати, про який саме тип аллюру йшлося автору зображення, навряд чи є можливим. Але з порівняння бойових сцен Орлатської пластини з мисливськими, де кінні лучники на повному скаку переслідують копитних тварин, можна однозначно стверджувати що для позначення швидких аллюрів автор пам'ятки

Рис. 6. Фіоре деі Лібері, «Fior di Battaglia», fol 41 r, манускрипт, початок XV ст.

користувався зображальними прийомами, відмінними від тих, що застосовані на батальній сцені. Правий вершник досягає противника мечем на близькій дистанції. На зображенні ясно помітно, що клинок після січного удару вгруз у шолом. Натомість лівий вершник вчиняє докладно те саме, що радять фехтувальні майстри XV—XVI ст. — атакувати не вершника, а коня. Якого вражає списом, утримуваним під пахвою.

Вперше така рекомендація зустрічається у «Квітах битви» Фіоре деі Лібері. «Тут майстер нахляє свій спис аби ударити у голову коню або в плече, тоді як його противник не може дістати так низько своїм мечем аби відбити удар» (рис. 6).

Пьетро Монте висловлювався безапеляційно «Коли обидва вершники вступають у бій, при першому зіткненні із застосуванням списа найкорисніше направляти свій спис у коня, а не вершника, скоро як вершники мають на

собі обладунки... І до такого прийому ми повинні поставитися дуже уважно, якщо маємо бажання перемогти. Лише дурні направляють свої удари у вершника, а не в коня, тоді як мудрі мужі чинять навпаки» (Monte 2018, р. 140, 145).

Кіхада де Реайо у своїй «Доктрині рицарського мистецтва», виданої вже на схилі його життя, у 1548 р. зауважує «Дехто притримується тої думки, що вбивати ворожих коней не шляхетно. На мою думку, все, що може позбавити вашого ворога переваги над вами, є прийнятним. Якщо ви опинитися в подібній ситуації, ви можете робити все, що вважаєте кращим для себе, адже якщо ворог буде на ногах, а ви залишитися верхи, то він буде у ваших руках» (Fallows 2010, р. 376).

Високо піднятий і відведений назад лікоть вершника, а також хват спису пальцями донизу, вказує на те, що він не притискає спис нерухомо (до боку, як то радив Усама Ібн Мун-

киз), але відводить лікоть назад для удару рукою. Таким чином, ця деталь зображення не може служити підтвердженням побутування таранного удару у кочовиків азійських степів в I—II ст. Вершник із нижньої батальної сцени тримає спис двома руками діагонально і вражає ним противника, приблизно тим самим способом, який зображено у фехтбуху Паулюся Кая.

Кілька супутніх зауважень. Для ефективного таранного бою наявність надійного металевого обладунку у вершника була життєво необхідною, інакше комбатант не пережив би першого ж зіткнення з подібним собі противником. Тоді як металевий захисний обладунок у варварських народів в античну епоху був неабиякою рідкістю, і сармати не складали в цьому виключення. Аналіз археологічних джерел спонукає автора рецензованої праці до такого самого висновку — захисний обладунок не часто зустрічався у сарматському війську. Прошитий наскрізь мечем персонаж орлатської пластини опосередковане тому підтвердження — без сумніву, автору зображення йшлося про обладунок з тканини або шкіри — металеве пластинчате прикриття торсу навряд чи можливо пробити наскрізь одним випадом меча.

Не зовсім зрозуміло мені, чому автор вважає *«рицарський напрямок розвитку кавалерії «тупиковим»* (Симоненко 2015 с. 92), адже рицарська мілітарна технологія, в центрі якої побутовув таранний удар кушованим списом, перебувала в активному ужитку у Західній Європі від XI ст. до XVI ст. включно, в Центральній Східній ще довше, законсервувалися у середовищі «крилатої» гусарії XVII Польсько-Литовської держави і то не зважаючи ні на її коштовність, ні на позірну архаїчність. Що говорить про її ефективність — навряд чи європейські монархи, полководці і сама шляхта, яка складала рекрутаційну базу рицарської кінноти, інвестували б поважні фінансові, людські та технологічні ресурси у завідомо неефективні мілітарні технології.

Підсумовуючи дискусійні моменти дослідження сарматської тактики, вважаю, що з висновком автора про неможливість застосування дворучного хвату спису в таранному бою на швидких алюрах з випущеним поводом необхідно погодитися. Тоді як сама техніка дворучного хвату списа навряд чи може вважатися «ексклюзивно сарматською» і є складовою стандартного набору бойових технік застосування списа як в пішому так і кінному строю. Тому сам термін «сарматська посадка» навряд чи є коректним.

Натомість, не можу погодитися із твердженням про масове побутування таранного чи то «штурмового» бою серед сарматської кінноти і тим більше, що такий бій був «фірмовою» тактичною ознакою сарматських вершників як бойової сили. Для опанування мілітарної тех-

нології таранного бою був необхідний цілий комплекс умов (як от широке розповсюдження металевого обладунку, спеціально виведені і треновані коні, наявність сидла спеціальної конструкції і стремен, а також специфічні навички вершника, що включали особливу посадку в цьому сидлі в «довгих» стременах, а також, що найголовніше, відповідну економічну базу та культурний бекграунд спираючись на які, вершники, що практикували таку мілітарну технологію, мали змогу передати свій досвід та компетенції наступним поколінням воєнних еліт). Такі умови склалися і то в результаті тривалої еволюції мілітарних технологій та воєнної культури, порівняно пізно, на середину XI ст. і то спочатку не повсюдно в Європі, але виключно у франко-норманському ареалі і призвели до формування західноєвропейського рицарства. Тоді як жодна кочова культура навіть у добу Середньовіччя не змогла адаптувати технологію таранного бою кушованим списом.

На чому ж базується висновок, традиційний для багатьох сарматологів про побутування таранного бою саме у сарматів? З моєї точки зору — на довільних інтерпретаціях античних наративних текстів, переповнених художніми образами, на кшталт «нестримних, стрімких атак» чи «велетенських тіней» сарматських списів. Ці образи, без сумніву, додають драматизму розповіді, проте аж ніяк не доводять побутування таранного бою серед сарматів. Більше того, такого типу джерела залишають надзвичайно широкий простір для інтерпретацій, якщо не сказати спекуляцій, що гарно ілюструє цитата не останнього спеціаліста з античної воєнної історії Хьюга Елтона стосовно «номадизму» сарматів.

«Опис сарматського загону, котрий здійснює швидкий наїзд, часто приймають за остаточний довід що сармати були номадами. Амміан вказував, що сармати володіли конями і використовували їх для блискавичних рейдів, але ніде не твердив, що усі вони під час нападів були вершниками. В Амміановому описі переговорів 357/358 р. немає жодної інформації про верхових коней. Презентуючи гунів і аланів, Амміан робив це так, ніби номади з'явилися в тій частині Європи вперше. Докладно окреслив їх звичай та спосіб життя, протиставляючи їх в момент прибуття так, ніби вони як повністю відмінних від сарматів. Скоро як маємо числення доводи, що сармати не були кочовою спільнотою, то що тоді зумовило таку візію сучасних науковців? Існує чотири античних описи авторства Діона Тацита, Павсанія та Амміана Марцеліна. Діон описав лише одне зіткнення, про сарматів повідомивши лише те, що вони мали коні і човни. Інші автори акцентували увагу на кінських обладунках, описуючи пластини з рогу та кості, точно такі самі, які зображені

на колоні Траяна. То була характеристична риса сарматів, яка відрізняла їх від інших народів в перших двох століттях нашої ери, на тому базував свою нарацію і Амміан. Жоден з вищезгаданих авторів не згадував, що сармати жили тваринництвом, що є особливістю кочовиків, так само ніхто з них не писав, що всі вони воювали виключно верхи. Якби сармати були номадами, вони були б описані як гуни. Фрагмент Амміанового тексту натякає лише на те, що частина сарматського війська складалася з кінноти. В інших джерелах так само часто знаходимо згадки про коней, що підтверджує, що кіннота була важливим елементом їх війська, але чого іншого можна чекати від людей, які жили на відкритих рівнинах?» (Elton 2013, p. 31).

Підсумовуючи, зауважу, що дискусія про «сарматську посадку» виходить із апріорного і непідтвердженого джерельно твердження про те, що сармати володіли технікою кінного таранного (або, як його ще називає автор рецензованої праці, «штурмового») удару. Тобто були здатні сидіти верхи — і то без стремен — фіксувати спис статично і вражати ним цілі на повному скаку за рахунок руху і ваги коня та вершника, а після такого удару залишатися в сідлі і продовжувати бій. Відомі мені історичні джерела цієї тези не підтверджують. Натомість, якщо припустити, що сармати користувалися верховим конем перш за все як транспортним засобом на полі битви (а не як засобом радикального підсилення потужності удару, як то робили рицарі під час таранного бою) то різні техніки утримання і застосування спису, в тому числі і дворучні, виглядають цілком можливими, особливо на малих швидкостях руху коня. От тільки в них не варто шукати нічого специфічно сарматського, їх побутування виходить зі тактико-технічних характеристик списа для ближнього бою.

На останок хочу ще раз наголосити: рецензований текст — це вагоме слово у дослідженні сарматської воєнної справи. Олександр Симоненко не лише ділиться з нами важливими результатами своїх багаторічних досліджень, демонструючи неабиякий фах і вправність археолога та історика, не тільки прорубує нам вікно у захоплюючий світ сарматських вершників — він запалює читача до полеміки та дискусії, без яких неможливий ані науковий пошук, ані розвиток і поширення знань.

ЛІТЕРАТУРА

- Перевалов, С. М. 1999. Сарматский контос и сарматская посадка. *Российская археология*, 4, с. 65-77.
- Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья (издание 2-е, исправленное и дополненное)*. Киев: О. Філюк.
- Anglo, S. 2000. *Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven; London: Yale University.

- Monte, P. 2018. *Pietro Monte's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth-Century Soldier*. Woodbridge: the Boydell.
- von Danzig, P. 2016. *Średniowieczne sztuki walki*. Warszawa; Oświęcim: Napoleon V.
- Duarte, I. 2016. *The Book of Horsemanship (tr. J. Forgem)*. Woodbridge: the Boydell.
- Elton, H. 2013. *Sztuka wojenna w Rzymskiej Europie 350—425*. Oświęcim: Napoleon V.
- Fallows, N. 2010. *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*. Woodbridge: the Boydell.
- Keen, M. 1980. *Chivalry*. New Haven; London: Yale University.
- Leoni, T., Mele, G. D. 2017. *Flowers of Battle*. I: Historical overview and the Getty Manuscript. Wheaton: Freelance Academy.
- Leoni, T., Mele, G. D. 2018. *Flowers of Battle*. III: Florius de Arte Luctandi. Wheaton: Freelance Academy.
- Mounted... 2017. *Mounted Martial Arts, swinging around and cutting with a spear*. (online), Thilo M, Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=Zkw3foWcVD0> (Accessed: 28th October, 2021).
- Regulamin... 1938. *Regulamin kawalerii*. Warszawa: Ministerstwo spraw wojskowych.
- Sydnell, P. 2006. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London; New York: Hambledon Continuum.
- Usama Ibn Munqidh. 2008. *The Book of Contemplation. Islam and the Crusades*. (Translated with an Introduction and Notes by Paul M. Cobb). London: Penguin.
- White, L. 1962. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: University.

REFERENCES

- Peravalov, S. M. 1999. Sarmatskii kontos i sarmatskaia posadka. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 65-77.
- Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomorja (izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe)*. Kiev: O. Filiuk.
- Anglo, S. 2000. *Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven; London: Yale University.
- Monte, P. 2018. *Pietro Monte's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth-Century Soldier*. Woodbridge: the Boydell.
- von Danzig, P. 2016. *Średniowieczne sztuki walki*. Warszawa; Oświęcim: Napoleon V.
- Duarte, I. 2016. *The Book of Horsemanship (tr. J. Forgem)*. Woodbridge: the Boydell.
- Elton, H. 2013. *Sztuka wojenna w Rzymskiej Europie 350—425*. Oświęcim: Napoleon V.
- Fallows, N. 2010. *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*. Woodbridge: the Boydell.
- Keen, M. 1980. *Chivalry*. New Haven; London: Yale University.
- Leoni, T., Mele, G. D. 2017. *Flowers of Battle*. I: Historical overview and the Getty Manuscript. Wheaton: Freelance Academy.
- Leoni, T., Mele, G. D. 2018. *Flowers of Battle*. III: Florius de Arte Luctandi. Wheaton: Freelance Academy.
- Mounted... 2017. *Mounted Martial Arts, swinging around and cutting with a spear*. (online), Thilo M, Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=Zkw3foWcVD0> (Accessed: 28th October, 2021).
- Regulamin... 1938. *Regulamin kawalerii*. Warszawa: Ministerstwo spraw wojskowych.
- Sydnell, P. 2006. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London; New York: Hambledon Continuum.
- Usama Ibn Munqidh. 2008. *The Book of Contemplation. Islam and the Crusades*. (Translated with an Introduction and Notes by Paul M. Cobb). London: Penguin.
- White, L. 1962. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: University.

V. M. Hutsul

**MOUNTED SHOCK COMBAT AND
«SARMATIAN SEAT» — REPORT ON
THE OLEKSANDR SYMONENKO'S
BOOK «THE SARMATIAN HORSEMEN
OF NORTH PONTIC REGION»**

The text discusses the techniques of combat use of the spear on horseback by the Sarmathian cavalry reflected in visual sources. The author attempts to interpret the «Sarmatian military iconography» on the base of Western European martial treatises of the XV—XVI centuries and expressed his arguments about the presence or absence of mounted shock combat and a spear's two-handed grip in the Sarmatian military practices.

In conclusion full discussion of the «Sarmatian seat» is based on an a priori statement that the Sarmatians possessed the technique of mounted shock combat. The historical sources do not confirm this thesis. Instead, if we assume that the Sarmatians used the riding horse primarily as means of transport on the battlefield (rather than as a means of radically increasing the power of the blow, as did the knights during shock attack), then various techniques of holding and using a spear, including two-handed grip, look quite possible, especially at low speeds of the horse. But they should not look at the «Sarmatian seat» for anything specifically Sarmatian, their battle tactics were based on the

tactical and technical characteristics of the spear as a weapon.

To master the military technology of mounted shock combat a range of conditions were required: widespread use of metal armor, specially bred and trained horses, the presence of a saddle of special design and stirrups, as well as specific rider skills, including special landing in this saddle in «long» stirrups, and, most importantly, the appropriate economic base and cultural background on which the horseman who practiced such military technology were able to improve on their experience and to transfer competencies to the next generation of military elites. Such conditions developed as a result of the long evolution of military technology and military culture, relatively late, in the middle of the eleventh century. not everywhere in Europe, but exclusively in the Franco-Norman area and led to the genesis of Western European chivalry. Whereas no nomadic culture, even in the Middle Ages, was able to adapt the technology of mounted shock combat.

Keywords: Sarmatian cavalry, mounted shock combat, Sarmatian seat, medieval martial treatises.

Одержано 19.10.2021

ГУЦУЛ Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна.

HUTSUL Volodymyr, Candidate of historical sciences, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1126-1746, e-mail: volodymyr.hutsul@uzhnu.edu.ua.